

НОВА САЗНАЊА О РАНОХРИШЋАНСКОЈ ПРОШЛОСТИ НИША

Све оно што се у Наисусу догодило у првим вековима хришћанства, у великој мери било је условаено његовим географским положајем. Град *Naissus* се налази на раскрсници важних комуникација које су повезивале све делове Балканског полуострва. На исток се одвајао пут ка Сердици и даље Константинопољу,¹ на југу за Скупи и Солун, на југозападу преко Улпијане према Лисусу и Дирахону до Јадранског мора. Овакав географски положај граду је донео угледно место у војном, политичком и верском животу Царства. Овим значајним путевима, заједно са војском и трговцима, у Наисус је веома рано стигла и нашла своје упориште нова религија.

Војни походи, духовна превирања и културне промене, utkани су у историјско ткиво ранохришћанског Наисуса. Ипак, један догађај не само да ће прославити име града, него ће означити прекретницу у историји човечанства.

У Наисусу је рођен, ту васпитаван и касније је град величанствено украсио, римски император, *Константин Велики* (280-337), бележи у царској биографији *Anonymus Valesianus*: „*Hic igitur Constantinus, natus Helena matre vilissima in oppido Naisso atque eductus, quod oppidum postea magnifice ornavit...*“ (Orig. Const.2,2).² Од тог тренутка успон града је неодвојив од његовог имена, како наглашавају касноантички писци.³ Захваљујући овом догађају он добија епитет „славни град“ који ће уз његово име још много векова бележити средњовековни путописци и хроничари. И његова мајка Хелена (Јелена), скромног порекла, из околине је града Ниша, опет сазнајемо од анонимног биографа (II, 2, ed. J. Moreau): „*Hic igitur Constantinus, natus Helena matre vilissima in oppido Naisso atque eductus, ...*“ (Orig. Const. 2,2).⁴

¹ К. Јиречек, *Војна цеста*, Зборник Константина Јиречека I, 91-92.

² I. König, *Origo Constantini, Anonymus Valesianus*, Trier 1987, 2,2.

³ Наисусу је већ у другој половини II века додељено муниципално право као јаким урбаном центру у области која му гравитира. Тада су постављене основе урбаног развоја ранохришћанског и византијског Ниша – П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 333-35.

⁴ П. Петровић, *Naissus-задужбина цара Константина*, у: Римски царски градови

Без сумње се Константину треба приписати слава и развој града који се, можемо претпоставити, огледао у изградњи многих грађевина и његовим личним залагањем.⁵ Да ли ова забелешка подразумева и хришћанске храмове, мора остати у оквирима претпоставки.

Ипак, знамо да је највећи политички, економски и културни процват Ниш је доживео у IV веку. Већ тада је Наисус јако упориште хришћана. Пре тога у III, па и у првој половини IV века, нема помена о Нишу као месту страдања првих хришћана. Нова религија, коју су са истока ширили војници и трговци, по свој прилици је и раније заживела у Нишу, као војном упоришту и трговачком центру, смештеном на раскрсници важних путева.

Крајем III века и у првој половини IV столећа у легијама је приметан утицај хришћана. Зато је, сведочи Еузебије, цар Диоклецијан очистио своје легије од хришћанских војника. Баш у то време владавине цара Диоклецијана, најжешће између 298. и 301. године, први пут чујемо за Илирске мученике.⁶

Није тешко претпоставити да су та страдалничка времена осетили и хришћани Наисуса. Мученичко страдање знаменитих хришћана Наисуса резултирало је тиме, да већ крајем IV века, захваљујући реликвијама својих мученика Наисус постане познат широм оновременог хришћанског света.⁷ Мошти славних мученика, пострадалих у Наисусу или његовој околини, су чиниле чуда спашавајући и лечећи невољне из свих хришћанских крајева докле је допрла слава нишких мученика и светаца чија су имена данас заборављена. Како другачије објаснити речи чувеног хришћанског мислиоца из IV века, св. Виктриције (Sanctus Victricius) епископа Руана у Француској, који у спису "De laude sanctorum", већ у то време наводи Наисус као један од знаменитих градова у којима се чувају реликвије светаца која чине чуда спашавајући и лечећи невољне: "An aliter in Oriente Constantinopoli, Antiochia, Thessalonicae, Naiso, Romae in Italia miseris porrigunt medicinam".⁸

и палате у Србији, (ед. Д. Срејовић), Галерија САНУ књ. 73, Београд 1993, 60; I. Köpfig, *Origo Constantini, Anonimus Valesianus*, Trier 1987, 2,2.

⁵ Треба рећи да је Лициније, у време најжешће борбе за власт, око 316-317. године, Наисус држао у својим рукама, док је Константиново упориште била Сердика. Могуће заслуге Лицинија за изградњу града нису сагледиве, али његово присуство недвосмислено потврђују сребрни тањира начињени у локалној радионици у част Лицинијевих деценија, и остављају ово питање отвореним – М. Мирковић, *Нека питања владе Константина и Лицинија*, Зборник филозофског факултета XII 1, Београд 1974, 145-150; М. Васић, *Налаз римских сребрних тањира из Ниша*, Зборник Народног музеја VIII, Београд 1975, 221-228; П. Петровић, *нав. дело*, 39.

⁶ Euzeb. Hist. Eccl., VIII, 4; J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'Empire romain*, Paris 1918,=(р.п. Жак Зелер, *Почетци хришћанства на Балкану*, превод К. Никчевић, Подгорица 2005), 159. Списак илирских мученика налази се у – D. Farlati, *Illiricum sacrum*, sv. VIII, Venetis MDCCCXIX,52.

⁷ У IV веку развила се трговина са моштима светитеља, па је у декрету Теодосија I за спровођење закључака са концила одржаног у Константинопољу, у тачки 7 се забрањује трговина реликвијама мученика – G. Zaniniri, *Histoire de l'église Byzantine*, Paris, 81, у: М. Чанак Медић, *Хераклеја II*, Битола 1965, 58.

⁸ De laude sanctorum, P.L. XX, 453, J. Zeiller, op. cit. 122; Л. Мирковић, *Старохришћанска гробница у Нишу*, Старинар, Старинар V-VI (1954-1955), Београд 1956, 67,68

Можда су баш те, још увек, добро знане исцелитељске моћи реликвија нишких мученика, нагнале оне које је Приск 448. године видео у рушевинама нишких храмова да ту, кроз молитву, потраже спас и лек за своју болест: „*Кад смо стигли до Ниша (εξ Ναισσοῦ), нађосмо град сасвим опустео пошто је до темеља био порушен од непријатеља (Хуна). У рушевинама храмова били су неки људи који су се ту задржавали због болести. Преноћисмо на чистини, мало подаље од реке, пошто је сав обалски простор био покривен костима оних што су у борби погинули.*“⁹

Поред ближе убикације града, од посебног је значаја Присково спомињање храмова у којима је затекао људе који су ту потражили спас за своју болест. Узећи у обзир време када се он затекао у Наисусу, али и, како у средњем веку, тако и данас, жив обичај да се у црквама тражи лек за болест,¹⁰ треба закључити да су болесни потражили спас у градским црквама, близу реликвија светаца чије исцелитељске моћи наглашава и св. Виктриције.¹¹ Из изреченога посредно сазнајемо да је унутар градских бедема постојао већи број цркава јер их Приск бележи у множини. Присков податак је једини писани извор који потврђује постојање већег броја цркава унутар града, од којих ни једна није откривена.¹²

Овај податак указује на живо веровање у исцелитељску моћ Светог места захваљујући присуству реликвија мученика или његовог гроба. Зато је разумљиво што болесни траже спас „у рушевинама храмова“ који су могли бити гробне цркве мученика или су у њима чуване њихове мошти. Максим Турински у V веку препоручује да треба нарочито поштовати мученике - светце чије се реликвије налазе у цркви, и њима, поред осталих, упућивати молитве јер они „у блаженство уводе“.¹³

Ниједан познат хагиографски спис не спомиње имена нишких мученика и светаца. Ипак, много касније, у XI веку, из списка Јована Кинема сазнајемо да се у Нишу чувају мошти св. Прокопија. Незна се на ког Прокопија се мисли.¹⁴ Нема доказа да је упитању знаменити палестински великомученик св. Прокопије који је страдао у време Диоклецијана 8.

⁹ Ф. Баришић, *Приск*, у: Византијски извори за историју народа Југославије I, Београд 1955, 13.

¹⁰ Охридски епископ Теофилакт у XI веку доноси вест о једном Бугарину који није нашао лек на гробу Св. Петре па је потражио спас код св. Иринеја – К. Јиречек, *Зборник I*, Београд 1959, 527. Ова вест открива веровање у исцелитељску моћ светог места, што подразумева присуство мученичког гроба или реликвија – В. Поповић, *Блажени Иринеј први епископ Сирмијума*, у: *Sirmium град царева и мученика*, Сремска Митровица 2003, 263. Веровање да ће онај који преспава у цркви оздравити, одржало се до данас.

¹¹ *De laude sanctorum*, P.L. XX, 453,

¹² Податак да су „у рушевинама храмова били неки људи који су се ту задржавали због болести“, покушао је да разреши Милоје Васић натегнутом конструкцијом да је Приск затекао болесне у Нишкој Бањи који су се лечили радиоактивном водом. Нишка бања никад није била град и далеко је од реке, тако да је овај излет М. Васића једва вредан помена – М. Васић, *Приск у Нишу из 448. године*, *Старинар XII/1961*, Београд 1961, 155.

¹³ Л. Мирковић, *нав. дело*, 67,68

¹⁴ J. Zeiller, *op. cit.* 122.

јула 303. године.¹⁵ За овакву тврдњу неопходни су чвршћи докази, која дотле може да егзистира као радна хипотеза. Сумњу покреће велико интересовање за мошти нишког Прокопија. Угари 1072. године после једног похода одвајају светитељеву шаку и односе је у цркву Св. Димитрија у Сирмијуму, да би после скоро 100 година, 1164. године, по наредби цара Манојла I Комнина била враћена у Ниш и прикључена моштима.¹⁶ Овако велики углед нишког Прокопија у Византијском свету, уз лично залагање цара за повратак моштију, питање његове идентификације оставља отвореним и недозвољава да будемо искључиви у тврдњи да није упитању великомученик св. Прокопије. У сваком случају, захваљујући свом угледу он је био заштитник Ниша низ цео средњи век,¹⁷ а у граду је имао катедралну цркву чија убикација је наговештена археолошким ископавањима у порти цркве Св. Николе, оквирно датована у рановизантијски период од V до VII века.¹⁸

Јак култ св. Прокопија у Нишу у средњовизантијском периоду, отвара могућност да је то резултат очуване традиције из ранохришћанског периода, на коју се, по свој прилици, ослања и К. Јиречек, сматрајући да су се овде чувале мошти палестинског великомученика. Преузимање ранохришћанске традиције у средњевизантијском периоду, није реткост.¹⁹ На такав култни континуитет који наговештавају писани извори, надовезују се резултати недовршених археолошких ископавања у порти цркве Св. Николе. Ипак, не постоје никакве индикације да је великомученик св. Прокопије имао било какве контакте са Нишом.²⁰

Примећено је да је, међу најзначајније урбане центре где се чувају реликвије мученика: Константинопољ, Антиохија, Солун и Рим, епископ Виктриције равноправно сврстао и Ниш.²¹ Можемо претпоставити колико је Ниш био славан са својим мученицима, када је глас о њему доспео до

¹⁵ К. Јиречек сматра да су се у епископској цркви у Нишу чувале мошти палестинског мученика – К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1981, 127. Незна се пут преноса његових моштију, нити се може наслутити у његовом житију-Житија светих, *Охридски пролог*, Београд 1961, 520.

¹⁶ Црква Св. Прокопија спомиње се и 1204. године као катедрална црква новоустановљене нишке епископије. Мошти св. Прокопија налазиле су се у Нишу све до пред долазак Турака када су пренете у Прокупље, по коме је добило своје име. - *Византијски извори за историју народа Југославије IV*, Београд, 1971, 74, нап. 187, 188; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњевековној Србији*, Сремски Карловци 1920, 39, 48; Ј. Калић, *Јован Кинам*, VIII II, Београд 1971, 74; Ј. Калић-Мијушковић, *Ниш у средњем веку*, Историја Ниша, I, Ниш 1983, 87.

¹⁷ В. Марковић, *нав. дело*, 48.

¹⁸ М. Ракоција, *Резултати археолошких истраживања у порти цркве Св. Николе у Нишу и покушај убикације епископске цркве Св. Прокопија*, Гласник друштва конзерватора Србије 26, Београд 2002, 127-131

¹⁹ На пример црква Св. Иринеја у Сирмијуму – В. Поповић, *Блажени Иринеј, први епископ Сирмијума*, у: *Sirmium*, град царева и мученика, Сремска Митровица 2003, 263.

²⁰ Можемо само претпоставити да је неки Прокопије пострадао у Нишу чији се мучеништво и црква нису заборавили у XI веку, те су његове мошти поистовећене са моштима великомученика св. Прокопија, чиме је Ниш са катедралном црквом посвећеном њему, добио на угледу.

²¹ Л. Мирковић, *нав. дело*, 67

Галије, који га је сврстао међу наведене градове. Изгледа да је Ниш, по угледу на веће малоазијске центре, или ближе, на Сртумицу²² и Сремску Митровицу,²³ био *град мученика* - *Martyriopolis*. У оваквим центрима на првом месту славили су се мученици који су пострадали у самом граду или његовој ближој околини. Изнад њиховог гроба грађена је црква-мартријум, каква је откривена у Нишу. Наисус, као значајан верски центар, имао је и реликвије познатих мученика. Знана цркве са некрополе у Јагодин Мали могле су бити саграђене за њих. Овакве реликвије имале су велики значај за град и целу епархију. Наисус је у то време културно средиште, јако верско жариште и познато епископско седиште.

Свети Виктриције је Наисус сагледао као град мученика - *Мартуриополис*.²⁴ У то време официјални симбол града је палмина грана као препознатљив знак победе над смрћу, славе и мучеништва, што је одликовало Наисус као добро знан град мученика. То је потврдила и исцрпна анализа угравираних орнамената на оловном тегу откривеног у порти црве Св. Пантелејмона.

У касноантичком слоју, поред евидентираних зидова могуће ранохришћанске базилике, константоване су и јаме. У једној од јама (т.з. керамичка јама) у касноантичком слоју, поред фрагмената зелено глеђосане керамике, пажњу заслужује пронађен необичан предмет од олова (инв. бр. 149; дужина 4,1 см. ширина 1,6 см).²⁵ Јама се налазила, ако смо добро проценили, у апсидалном простору претпостављајуће тробродне ранохришћанске базилике (према В. Кораћу кв. С7 и С8).

Оловни предмет у тренутку откривања остао је недовољно запажен, и поред тачне констатације да би угравирана декорација могла да представља слова.²⁶ Исцрпна анализа недавно публикованог материјала откривог археолошким ископавањима у порти цркве Св. Пантелејмона, указала је на значај овог предмета од олова, чију је намену препознао проф. А. Јовановић.²⁷ Његова сазнања о овом предмету и његовој декорацији, ослањају се на наше закључке и подупиру изречену тврдњу да је Наисус био град мученика (мартуриополис).²⁸ Ослањајући се на ту чињеницу, проф. Јовановић закључује да је за сведену персонификацију града одабрана палмина грана као препознатљив симбол мучеништва, што је одликовало Наисус као добро знан град мученика.

²² Б. Алексова, *Епископијата на Брегалница*, Прилеп 1989, 129.

²³ В. Поповић, *Sirmium град царева и мученика*, Сремска Митровица 2003, 201-289.

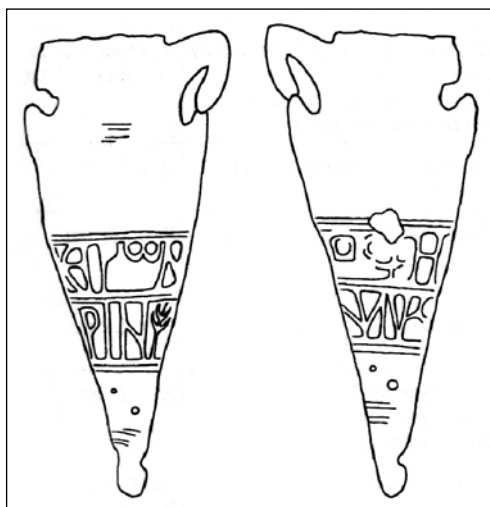
²⁴ М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, Ниш 1998, 14; Исти, *Културна ризница Ниша*, Ниш 2000, 42, 51-52.

²⁵ В. Кораћ, *Истраживање остатака храма Св. Пантелејмона*, Зборник радова Византолошког института, XXXIX, Београд 2001/2002, 132, Т. IX/149.

²⁶ В. Кораћ, *нав. дело*, 132

²⁷ А. Јовановић, *Прилог проучавању официјалних симбола античког Ниша*, Зборник Народног музеја Ниш 12, Ниш 2003, 43-52.

²⁸ М. Ракоција, *Манастири и цркве града Ниша*, 14.

Сл. 1. Оловни тег
Fig. 1 Leaden pendulum

Сл. 2. Оловни тег, детаљ орнамента
Fig. 2 Leaden pendulum,
a detail of the ornament

Предмет представља оловни тег у облику минијатурне амфоре у чију је доњу половину угравиран двозони геометријски орнамент. У орнаменту доње зоне уклопљена су слова PIN и стилизована палмова гранчица.²⁹ (Сл. 1 и 2)

У потрази за ликовним одразом града (симбол града), Јовановић је дошао до два златна слитка откривених у околини Фелдиора – Бод у Трансилванији. Персонификација града Наисуса, на млађем свитку, приказана је као жена на трону обучена у хитон и химатио. На глави има круну у виду бедема (*corona muralis*), у левој руци држи рог изобиља а у десној палмову гранчицу. Палмова гранчица означава тријумф над смрћу, и, уз сазнање да је Наисус мартирополис, обележава га као град мученика, чије су мошти чиниле чуда спашавајући и лечећи невољне из свих хришћанских крајева где је допрла слава нишких мученика. Зато, палмова гранчица означава персонификацију града (фортуна Наиса), односно, то је у то време официјални симбол града Наисуса.³⁰

У прилог реченом, да учвримо закључак проф. Јовановића, говори и декорација из оближње гробнице са фрескама. Овде, на источном зиду, лево и десно од улаза, две стојеће фигуре су уоквирене двема лучним палминим гранама. (Сл. 3) Испод тријумфалног лука који образују палмине гране, у тријумфу над смрћу, стоје два светитеља. Символика палминих грана је овде још једном потврђена. Насликане поред светитеља указује на препознатљив и читљив симбол града. Чињеница да су фигуре смештене испод тријумфалног лука од палминих грана, мора се узети у обзир при сваком покушају разрешења кога представљају. (Сл.4 и 5)

²⁹ А. Јовановић, *нав. дело*, 49.

³⁰ *Исти*, 43/45.

Сл. 3. Гробница са фигуралним представама, Источни зид гробнице, цртеж Б. Пешић

Fig. 3 The crypt with figural presentations, eastern wall, drawing by B. Pešić

Официјални симбол града – палмину грану, затичемо у оквиру декорације на оловном тегу откривен у порти цркве Св. Пантелејмона. Да је упитању прихваћен симбол града указује и чињеница да се налази на крају натписа - P(ondo) I(undo) N(aissi), уз слово „N“ које означава име града. На тај начин је сведена персонификација града у облику палмове гранчице.³¹ За оновремени Наисус палмова грана је била јасан и препознатљив симбол *мартриополиса*, у коме су се чувале чудотворне мошти мученика по којима је био познат у оновременом хришћанском свету. Палмином граном је јасно означен град мученика, исто онако, како је *согопа таугитум* препознатљив венац на глави мученика.

Оловни тег, на основу окружења где је затечен, може се датовати у крај IV века, што подупиру и знане историјске околности. У то време св. Виктриције Наисус види као мартриополис, док 343. године у Наисусу борави и св. Атанасије Велики. Све ово одразило се на духовни живот и уметничко ствалаштво града, ушта се уклапа и сазнање де је у то време официјални симбол града била палмина грана.

После смрти Константина Великог 337. године, долази до размирица између његових трију синова: Константина II, Констанција и Констанса. Њихово политичко неслагање праћено је и верским несугласицама. Уопште, ширење хришћанства у Илирику, кроз цео IV век, обележено је

³¹ *Исти*, 49

Сл. 4. Гробница са фигуралним представама, источни зид, детаљ са граном палме, северна фигура, снимак В. Ђурић

Fig. 4 The crypt with figural presentations, eastern wall, a detail with the palm branch, the northern figure, photo by V. Djurić

многобројним расправама и борбом против јеретика. Међу јеретичима најгласнији је био александријски свештеник Арије, чије је учење о Сину Божијем довело до великог раздора у цркви. Аријево учење је негирало једнакост Оца и Сина. Ушавши у отворен сукоб са ортодоксним свештенством око 318. године, одбацио је могућност да је Син могао бити рођен од Оца из његове суштине. За њега Отац и Син нису једнаки већ слични т.ј. Син Божији јесте Бог али „други Бог“.³² Ово учење одбачено је 325. године, на Првом васељенском сабору у Никеји, а Арије протеран у Илирик где је наставио своју делатност.³³ Аријанци су имали подршку у цару Констанцију, док се Никејског учења држао цар Констанс. Можда није случајно да се у Константиновом родном граду, који је био за јединство цркве, састају 340. године његови синови Констанције и Констанс и потписују два закона. Само три године доцније (343.год.), они заједно сазивају сабор у Сердики као митрополији у Средоземној Дакији (*Dacia Mediterranea*), покушавајући да ублаже верске несугласице. Ни овога пута није прихваћено аријанство.

³² О Арију и његовом учењу – А.В. Карташов, *Васељенски сабори I*, Београд 1995, 11, 30.

³³ J. Zeiller, *op. cit.* 215.

Сл. 5. Гробница са фигуралним представама, источни зид, детаљ са граном палме, јужна фигура, Народни музеј Ниш

Fig. 5 The crypt with figural presentations, eastern wall, a detail with the palm branch, the southern figure, the National Museum of Niš

После десетак година Арије на Балкану има своје присталице. Један од њих је епископ Наисуса *Киријак* (Cyrilicus a Naisso),³⁴ који је наведен у енциклопедији отпадничког сабора, пре сабора у Сердци (Софија) 343. године. Из истог документа сазнајемо да му је за наследника одређен *Гаудентије* (Gaudentius a Dacia de Naiso, Gaudentius Naisitanus) који је присталица православног исповедања вере. Као епископ, Гаудентије је повратио звања оним свештеницима које је Киријак свргнуо. Посебно је активан у формирању канона усвојених на Сабору. Године 331, на сабору у Сирмијуму се спомиње неки Гаудентије, који је донекле променио своје ставове (Писмо папе Либерија, Pro deifico timore, Hilaire, Fr.fis., XVI). Могуће је да је Гаудентије био мртав пре друге половине IV века, јер га је, без посредовања титулара, заменио Бонос.³⁵

На сабоар у Сардики са епископима из Илирских градова стигао је и Гауденте (*Gaudentius*) из Наисуса који се придружио Атанасију, ватреном Аријевом противнику.³⁶ Гаудентије је тада ескомунициран од стране источ-

³⁴ J. Zeiller, *op. cit.* 165, 215.

³⁵ J. Zeiller, *op. cit.* 165..

³⁶ J. Zeiller, *op. cit.* 229.

них епископа због подржавања Атанасија, уз напомену да се његови ставови разликују од ставова његовог предходника Киријака.³⁷

Ипак, Гаудентије активно учествује у раду сабора и предлаже Канон 4, који омогућава папи да суди са више инстанце у односу на овај трибунал који је нижа инстанца.³⁸

Због узаврлих теолошких расправа, Атанасије се после Сардике повукао у Наисус, код пријатеља епископа Гаудентиуса.³⁹ Из предговора фестивалних или ускршњих писама светог Атанасија дознајемо да је Атанасије, после сабора у Сардики, 343., следеће 344. године, Ускрс дочекао у Наисусу.⁴⁰ Присуство св. Атанасија у Нишу несумњиво се одразило на духовни живот и уметничко стваралаштво града. У таквој духовној клими саграђене су и осликане прве цркве и гробнице у Наисусу.

Смрћу цара Констанција (361) аријевци слабе, али се догматска борба у Илирику наставља.⁴¹ Опет је Ниш жариште јеретичког учења, које се везује за Гаудентијевог наследника, епископа *Боноса*. Његова јерес, заснована на неправилном учењу о светој Богородици и непризнању њеног девичанства, произашло из оних Фотина из Сирмијума,⁴² довела је до тога да он буде пријављен синоду као горући проблем цркве, који је сазван 391. године у Капуи.⁴³

Посебне расправе је изазвала Боносова изјава поводом богослужења рукоположених свештеника из Наисуса, што се јасно види из писма папе Инокентија епископу Марцијанусу.⁴⁴ Зато је синод ангажовао епископе

³⁷ J. Zeiller, *op. cit.* 232.

³⁸ Ево текста канона, који је предложио Гауденте из Наисуса у Дакији: „Епископ Гаудентиус каже: „Ако то сматрате добрим, онда би требало да се то дода милосрдном указу који сте ви предложили; ако неки епископ, разрешен од стране епископа његовог региона, захтева за себе нову инстанцу, да му се не одрђује наследник пре него што епископ из Рима, који суди о спору, не донесе пресуду.“ - J. Zeiller, *op. cit.* 239.

³⁹ J. Zeiller, *op. cit.* 252.

⁴⁰ J. Zeiller, *op. cit.* 226.

⁴¹ Није помогао ни проглас Констанцијевог наследника Јулијана да нема званичног хришћанства и да држава неће никог штити а да сви епископи могу да се врате на своје дијецезе (Ammien Marcellin, XXII, 5.) - J. Zeiller, *op. cit.*, 278.

⁴² Бонос је заговарао да је Марија имала децу са Јосифом и после Христовог рођења - J. Zeiller, *op. cit.*, 323; А. Јевтић, *Свети Атанасије Велики и Александријски сабор 362. године*, Београд 1974, 36; ; Р. Поповић, *нав. дело*, 177

⁴³ (Писмо папа Сирица (Jaffé, 261), Инокентија (Jaffé) и Амброзија, Ер. De causa Bonosi, после Ер. LVI (P.L. XVI). - J. Zeiller, *op. cit.*, 165, 277, 322, 324; Р. Поповић, *нав. дело*, 75.

⁴⁴ Изгледа да је, поред других илирских свештеника, 336 или 337. године и њему упутио епископ Германијус из Сирмијума писмо у коме брани своје окретање православљу. М. Бурн је име Муцијанус, видео као грешку и видео име Марцијануса епископа из Наисуса који је на челу цркве од 409.г. Зилер сматра да ако је он ту био 337. у време Боноса, онда није био, исправније, где је био Бонос, тако да је ово тешко бранити. Бићемо слободни да закључимо да је у Наисусу епископ Бонос, а да се Германијус обраћа Марцијану свом угледном истомишљенику. О његовом великом угледу говори и податак да му се касније писмом обраћа папа Инокентије који и смењује јеретика Боноса.

из Македоније да провере оптужбе, и после њиховог извештаја Боносу је забрањена епископска функција. То га није спречило да и даље обавља ову функцију и додељује свештеничка звања сумљивим и неморалним особама.

Последице његовог учења, и поред активности и доласка у Наисус 392. године епископа Никите из суседне Ремезијане, осећале су се све до VI века, до Јустинијановог времена. Јустинијан у Новели 11, којом реорганизује цркву, тражи да се присталице боносијанизма сасеку у корену.⁴⁵

Његов наследник, Марцијан га напада а синод закључује да сва Бонососова рукоположења пре осуде (391) треба признати. Марцијан то није у целости прихватио, те због његовог односа према старом свештенству и поновног рукополагања и оних који су били свештеници и пре осуде Боноса, папа Инокентије I морао је да се умеша.⁴⁶ Обраћа се са два писма Марцијану са захтевом да поштује одлуку синода. Ова писма, досад не сагледана на одговарајући начин, су од значаја јер из њих по први пут дознајемо имена нишких свештеника, без сумње угледних, када се папа заложио за њих код Марцијана. Тако Марцијан оставља свештенички чин али одузима парохију свештенику Германију и ђакону Лупентијусу, а поново рукополаже свештеника Рустикиса, рукоположен пре Бонососове осуде, што му је папа замерио. Свештеник Германиј и ђакон Лупентијус, нису поновно рукополагани захваљујући сведочењу епископа Никите из Ремезијане.⁴⁷ Поименице знана три нишка угледна свештеника: Марцијан, Лупентијус, Рустикис, на које први пут скрећемо пажњу, умногоме допуњују слику о ранохришћанском Наисусу.

Писмо Инокентија показује да, те 409. године, Бонос није епископ, већ Маркијан. Из другог писма, пет година касније, сазнајемо да је Марцијан још увек жив око 414.⁴⁸ *Марцијан (Marcianus)* је у раздобљу од 409. до 414. године, имао тежак задатак да среди прилике у епархији у којој је свештенике рукополагао јеретик Боносус.

Овај низ познатих епископа Ниша прекида се у време хунских освајања. Ипак, црквени живот у граду опоравио се брже него што се мислило. Досад неспомињан податак открива нам име још једног епископа Наисуса. Зашто досад није увршет у листу знаних епископа, није нам познато. Место и околности где се спомиње, недвосмислено откривају да је био епископ.

Наиме, 467. године сукоби унутар цркве приморали су цара Лава да своју недоумицу реши тако што ће циркуларним писмом потражити мишљење епископа.⁴⁹ Због најезде варвара нису били у могућности да

⁴⁵ J. Zeiller, *op. cit.*, 327.

⁴⁶ J. Zeiller, *op. cit.*, 325.

⁴⁷ J. Zeiller, *op. cit.*, 326.

⁴⁸ Писмо македонским епископима, Jaffé, 303 - J. Zeiller, *op. cit.*, 166, 324.

⁴⁹ Цар Лав није могао да се одлучи између оних који су верни сабору из Калхедоније или да призна Тимотеја, до тада отпадника, за легитимног епископа Александрије - J. Zeiller, *op. cit.*, 337.

сви одговоре. Они који су одговорили, јединствени су у антимонофизму. Цару је одговорио Урсилијус из Скупија, митрополит из Дарданије, са својим поданицима: *Далматијусом из Наисуса*, и митрополитима из Диоклецијане и Марцијанополиса.⁵⁰ Митрополити су могли да одговоре и да се заједно потпишу само са себи равним, а те је епископ - митрополит.⁵¹ У то време на челу епархије Наисуса био је епископ Далматијус, чије је мишљење митрополит уважио, као и ставове именованом ненаведених митрополита Диоклецијане и Марцијанополиса, и одговорио цару. На тај начин, посредно је откривено име још једног нишког духовника, за кога сматрамо да је био епископ. То што на циркуларно писмо цара Лава о последицама монофизитског рата одговара и Далматијус из Наисуса, кад многи због најезде варвара то нису могли, јасно говори да се хришћанска заједница у граду очувала и поред упада варвара. Наисус је у другој половини V века сачувао своју црквену организацију на челу са епископом Далматијусом који је активно учествовао у црквеном животу царства. Црквену организацију у време инвазије, у другој половини V века, сачувала је и цела дијецеза *Dacia Mediteranea*.⁵² Законом из 476-480. године, Зенон је наредио да сваки град има свог епископа (*Cod. Iust. I,3, 35*), тако да је сваки град уједно био и епископско седиште. Тиме је озакоњено, у целом царству затечено стање, где је сва власт припада епископима. Нема разлога да је у Наисусу било другачије.

Од VI века у област Ниша све чешће продиру Авари и Словени. Јустинијан, паралелно са сређивањем војних прилика, реорганизује цркву. Ствара јединствену црквену организацију од југоисточне Паноније до Македоније, са седиштем архиепископа у новоизграђеној Јустинијани Приме. Новелом XI из 535. године, њој су потчињени епископи Средоземне Дакије, где се налазио Ниш.⁵³

Следећи епископ кога знамо, поименце је *Гајан (Gaianus)*, који је у време Анастасија I (513-518), пристао монофизитизма, због одбране православног исповедања вере, страдао као затвореник 516. године у Константинопољу где је и покопан.⁵⁴

Епископ *Пројект (Proiectus)* из Наисуса, учествује на Петом васељенском сабору у Константинопољу 553. године и расправама о монофизму. И на овом сабору дошле су до изражаја несугласице, јер на позив цара Јустинијана нису се одазвали сви епископи, тако да разрешење Бенетатуса из Јустинијане Приме није имало ефекта. Пројектус из Наисуса каже да је усагласио ставове са својим старешином (т.ј. Бенетатусом): *Ad Venenatum*

⁵⁰ J. Zeiller, *op. cit.*, 337, 349.

⁵¹ За поданике из Диоклецијане и Марцијанополиса јасно каже да су митрополити, док би Далматиус из Наисуса могао бити епископ. Равоправно обраћање митрополита нижем чину, само у Наисусу, и зајенички потпис на документу који се упућује цару, није била пракса и не може се ни замислити.

⁵² J. Zeiller, *op. cit.*, 349.

⁵³ Ф. Баришић, *Досадашњи покушаји убикације града Јустинијане Приме*, Зборник ФФ VII-1, Београд 1963, 127-140.; Р. Поповић, *нав. дело*, 71, нап. 29.

⁵⁴ Marcellinus, *Chron. ad. Ann. 516.* - J. Zeiller, *op. cit.*, 166, 354.

archiepiscorum accedo et ad eum respondeo. Његов глас је био значајан за осуду монофизма (спор о Три поглавља – *Tria Capitula*).⁵⁵

Активност нишких епископа царство је добро осетило а црква ће дуго памтити. Према нашем сазнању у досад познати низ нишких епископа треба сврстати и Далматијуса, па би редослет познати епископа Наисуса био: 1) Кириакус, пре 343; 2) Гауденциус, око 343; 3) Боносус, смењен око 391; 4) Марцианус, око 409-414; 5) Далматијус, око 467; 6) Гајанус, око 516; 7) Пројектус, око 553.

У таквој духовној клими, уз јак утицај са запада, а у складу са укусом и захтевима именом знаних епископа и свештеника, саграђене су и украшене прве крстионице, цркве и гробнице Наисуса.

Ширењу јереси на овом простору, према св. Амброзију, допринела је и веза између аријанизма и последице уласка варвара у царство преко те религије. Он примећује да је интегритет царства трпео баш у крајевима где се ширио аријанизам.⁵⁶ И стварно, први додир са хришћанством Словени су имали у првој половини VII века.

У периоду насељавања Словена нишка епископија, као већина византијских црквених центара, привремено је нестала. Тек после три века она се поново јавља, али сада у словенском обличју.

Miša Rakocija

NEW INSIGHT INTO THE EARLY-CHRISTIAN PAST OF NIŠ

New particulars from the early Christian past of Niš offer a more integral and, in certain segments, demonstrably different picture of Naissus related to the period from the mid IV century to the first decades of the VII century. The destiny of early Christian Naissus was determined by its geographic location and by the birth of Emperor Constantine the Great. The sequence of historical events that had followed after the birth of Czar Constantine until the coming of Slavs and a comprehensive and tumultuous ecclesiastical life of the town, together with the known treasury of antiquities, secured a significant position of Niš in the history of Christianity.

As early as the second half of the IV century, Naissus represented a strong base of Christians, seated by a bishop. The bishops of Naissus, among which we have included hitherto unknown Dalmatius, were taking active part in church councils and debates. Bishop Gaudentius made no secret of his favorable disposition towards the Pope, having recommended him as the top authority in ecclesiastic disputes. Pope Innocentius I was particularly interested in Naissus, where heretics used to have a remarkably strong base. In his letters sent to the bishops of Naissus, he tried not only to influence theological discussions, but to protect orthodox priests who were facing harassment. We would here point out for the first time the names of contemporary Niš priests mentioned in these letters: Germanius, Rusticius and deacon Lupentius. All known names of the Naissus bishops and priests are Latin. Generally, Naissus was under a strong influence of Rome in the first centuries of Christianity.

⁵⁵ J. Zeiller, *op. cit.*, 166, 358, 362, 368.

⁵⁶ J. Zeiller, *op. cit.*, 320.

Another western bishop, St. Victricius of Rouen, indicated Niš in his work “De laude sanctorum” as a famous town in which miraculous relics of martyrs were treasured. This prominent Christian philosopher of the IV century regarded Naissus as a town of martyrs - Martyriopolis. At that time, the official city sign was a palm branch as a recognizable symbol of victory over death, glory and martyrdom, by which Naissus was characterized as a well-known town of martyrs. A special significance for the entire spiritual life of the first Christians is attributed to the brief stay of Athanasius the Great in Naissus, where he celebrated the Easter of 344 together with bishop Gaudentius. The first churches and crypts were built and decorated in Naissus in such spiritual atmosphere, with a strong influence from the West.